
Seweryn Szczepański

CHRYSYAN – BISKUP PRUS I JEGO DZIEŁO
W KONTEKŚCIE CYSTERSKIEJ MISJI
CHRYSYANIZACYJNEJ

Słowa kluczowe: Chryścianizacja Prus, misje cysterskie w Prusach, biskup Chryścian, ewangelizacja

Schlüsselwörter: Christianisierung von Preußen, Zisterziensermissionen in Preußen, Bischof Christian, Evangelisierung

Keywords: The Christianisation of Prussia, the Cistercian mission in Prussia, Bishop Christian, Evangelisation

W każdej niemal pracy dotyczącej początków Kościoła w Prusach i zakonu krzyżackiego poczesne miejsce zajmuje pierwszy biskup Prus Chryścian oraz działalność cystersów w dziele ewangelizacji pogańskich Prusów¹. Postać i dokonania Chryściana, a także jego poprzedników, współpracowników i kontynuatorów ukazują przede wszystkim współczesne wydarzenia bulle papieskie oraz dokumenty wydawane przez książąt polskich i pomorskich. Od dawna też trwa dyskusja nad tym, czy sam Chryścian, lub ogólnie ktoś z kręgu cysterskiego, pozostawił potomnym jakąś relację, w której zapisano by pierwsze kroki tego zakonu niosącego krzyż do ziem położonych na prawym brzegu Wisły. Rolę swoistego *spiritus movens* w poszukiwaniach tzw. Kroniki Chryściana pełni tu Simon Gruanau. Ten szesnastowieczny kronikarz we wstępie swojego dzieła *Preussische Chronik* podał, jakoby jednym z wykorzystanych przezeń źródeł była w ogó-

¹ K. Forstreuter, *Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/6*, JAUK, Bd. 9, Würzburg 1960, ss. 9–31; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka–Społeczeństwo–Państwo–Ideologia*, Gdańsk 1986, ss. 85–95, 118–126; A. Radzimiński, *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525: organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo, wierni*, Malbork 2006, ss. 10–14; J. Powierski, *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początku XIV wieku (część 1)*, *Zapiski Historyczne*, t. 30, 1965, z. 2, ss. 7–33; idem, *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestii Santyry*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (dalej: KMW), 1968, nr 2, ss. 239–261; idem, *Chryścian (zm. 1245)*, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1, Gdańsk 1992, ss. 214–216; A. M. Wyrwa, *Bischof Christian und seine nicht verwirklichte Stiftung in Preußen*, *Analecta Cisterciensia* 54(2002), z. 1–2, ss. 245–269; idem, *Biskup Chryścian i jego próba fundacji klasztoru cysterskiego w Prusach, w: Pelplin – 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego*, Pelplin–Tczew 2002, ss. 303–330.

le dziś nieznana kronika zwana w skrócie *Liber filiorum Belial*, autorstwa właśnie biskupa Chrystiana. Na kronikę, przytaczając nawet jej fragmenty, powoływał się także kolejny kronikarz Prus – Lukas David. I choć przez wieki wierzone w prawdziwość istnienia cudownie odnalezionej, a potem – tak jak objawionej – także w niewyjaśnionych okolicznościach zaginionej kroniki, to obecnie podchodzi się do faktu istnienia dzieła Chrystiana z ostrożnością. Niewykluczone, że Grunau, David, a nawet Marcin Kromer rzeczywiście mieli do czynienia z jakąś „starą księgą”, której autorstwo przypisywano Chrystianowi, jednakże dowodów na to, że wyszła spod jego pióra nie mamy wiele².

Znajdujemy natomiast, oprócz szeregu dokumentów z czasów misji, także „chrystianową” tradycję w różnego rodzaju legendach funkcjonujących w kręgach kościelnych i zakonnych – jak na przykład w Lubawie, gdzie przy wizytacji z 1672 r. przygotowanej na zlecenie biskupa Andrzeja Olszowskiego pojawiają się wątki związane ze znanymi z bull papieskich Prusami ochrzczonymi przez Chrystiana, jak i niespotykane nigdzie indziej przekazy o działalności biskupa Prus w okolicy Lubawy i o zastanym przez niego kulcie pogańskim³.

Zaczynając jednak od początku, to cofnąć się należy do roku 1206. Dokładnie pod datą 26 października wydana została bulla papieska Innocentego III, w której wśród pełnych optymizmu stwierdzeń znajdowało się zezwolenie na to, aby opat z wielkopolskiego Łekna – wiemy, że chodzi tu o Gotfryda – udał się z misją do pogańskich Prusów⁴. Wcześniej, jak mówi dokument, do Prus udali się jacyś niewymienieni z imienia współbracia opata, którzy znaleźli się w niewoli u pogan. Opatowi, jak podaje papieskie źródło, udało się nie tylko uwolnić współbraci, ale też nawiązać bliższy kontakt z jednym z lokalnych „panów ziemi”, który nie tylko przyjął ich (zapewne w imieniu całej wspólnoty), ale też pokazał mu rzekomy „grób męczennika Wojciecha”. O ile sam „grób” (*beati martyris Alberti sepulcrum*) traktować należałoby raczej jako wynik niewiedzy pruskiego przewodnika, względnie niezrozumienia (być może miejsce pochówku jakiegoś innego misjonarza?), a nawet indywidualnej dedukcji opata; o tyle to symboliczne miejsce stanowić mogło w przyszłości świetną podbudowę ideologiczną dla misji chrystianizacyjnej, a w dalszej konsekwencji powstania adekwatnego do niej ośrodka pielgrzymkowego⁵. Jak możemy zauważyć, relacja o domniama-

² Omówienie problematyki S. Zonenberg, *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009, ss. 55–60.

³ G. Liek, *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau*, Marienwerder 1892, ss. 29 i n.

⁴ *Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung* (dalej: PrU), Bd. I/1, hrsg. von R. Philippi, C.B. Woelky, nr. 4, Königsberg 1882, ss. 2–4.

⁵ J. Powierski, *Legenda pomezkańska o śmierci św. Wojciecha*, w: *Środkowoeuropejskie dziedzictwo świętego Wojciecha. Międzynarodowa konferencja naukowa*, red. A. Barciak, W. Korzeniowska, A. Kunisz, J. Szydłowski, Katowice 1998, ss. 121–188; idem, *Aspekty terytorialne cysterskiej misji w Prusach*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. A.M. Wyrwa i J. Dobosz, Poznań 2000, s. 252.

nym „grobie” przyniosła zamierzony efekt w postaci zgody papieskiej, wyrażonej wspomnianą bullą z października 1206 r., na prowadzenie przez cystersów ewangelizacji w Prusach. Potwierdza to oprócz bulli także wzmianka z kroniki Alberyka de Trois Fontaines, że w 1207 r. opat Gotfryd wraz ze swoim konfratrem Filipem (*Abbas Godefridus de Luckina in Polonia cum monacho suo Philippo*), po przepłynięciu Wisły i dotarciu do pogańskich Prus, nawrócić mieli dwóch lokalnych dostojników: Phaleta (pr. Waled/Waldeo?) i jego brata Sodrecha (pr. Soder/Suder?)⁶. Działalność misjonarska mogła odbywać się na obszarze wcześniej już rozpoznany przez Gotfryda. Kierunek zawiślański, o którym mowa w przekazie kronikarza („Wisła rozdziela chrześcijan i pogan”), wskazuje na Pomezanię i o ile nie jest to jedynie stereotypowy wybieg geograficzny, to właśnie tu możemy poszukiwać owych początków misji cystersów. A być może nawet jeden z owych nawróconych Prusów (Phalet) jest tożsamy z wzmiankowanym w bulli „panem ziemi”? Niewykluczone, że pamięć o tym pierwotnym – rzekomym „grobie św. Wojciecha” – skrywa lokacja wspomnianego w 1249 r. pomezkańskiego kościoła *in Chomor sancti Adalberti*? Kościół ten identyfikować można dzięki późniejszym źródłom z kościołem św. Wojciecha położonym przy granicy wsi Lubochowo, Milikowo i Pronie i rozebrany w połowie XVI stulecia z rozkazu księcia Albrechta⁷. Miejsce to w okresie sprzed podboju krzyżackiego stanowiło najpewniej rubież pruskiej ziemi *Komor*⁸.

Jakkolwiek by nie było, domniemane miejsce pierwotnego złożenia ciała pierwszego męczennika za wiarę w Prusach i patrona Polski na fali uniesień hagiograficznych tego okresu stanowiło atrakcyjny argument również dla władzy świeckiej, a w szczególności dla opiekuna klasztoru łekneńskiego Władysława Laskonogiego oraz książąt pomorskich. Nie znalazło to jednak uznania u władz zakonu, gdyż w 1210 r. kapituła generalna wezwała mnichów, a w szczególności Gotfryda „opata łekneńskiego”, który „podstępnie uczynił siebie biskupem”, do powrotu w mury klasztorne⁹. Zarządzenie powyższe wyjawiać musi fakt, że między 1207 a 1210 r. cystersi z Łekna nie tylko pręźnie działali na obszarze Prus, ale też osiągać musieli jakieś sukcesy. Choć sukcesy te nie cieszy-

⁶ *Chronicon Albericus*, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, hrsg. von T. Hirsch, M. Toepfen, E. Strehle, Leipzig 1861, s. 241.

⁷ S. Szczepański, *Chomor Sancti Adalberti a możliwości lokalizacji terenowej wybranych kościołów Pomezanii*, KMW, 2013, nr 1, ss. 19–45; idem, *Traktat dzierzgoński (1249 r.) a początki organizacji parafialnej w Pomezanii*, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup, A. Radziwiński, Toruń 2015, ss. 273–295.

⁸ Idem, *Pomezania pruska. Dzieje osadnictwa w XIII–XV wieku*, Olsztyn 2016, ss. 183–195.

⁹ J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 74, 1968, z. 1, Toruń 1968, ss. 133–135; M. Smoliński, *Polityka zachodnia księcia gdańsko-pomorskiego Świętopelka*, Gdańsk 2000, s. 103 i n.

ły się akceptacją kapituły z powodu sprzeczności z regułą zakonu, która zakazywała działalności misyjnej, oraz z uwagi na brak oficjalnej zgody zwierzchników, to zapewne zauważalne były na tyle, że w bulli z 4 września 1210 r. papież Innocenty III, łamiąc opór, przekazuje prawo do prowadzenia misji wśród Prusów cysterskim zakonnikom Filipowi (być może dawnemu towarzyszowi Godfryda) i Chrystianowi oraz innym jeszcze braciom, którzy mieli im towarzyszyć. Przy czym papież oddał ich wszystkich pod opiekę arcybiskupa gnieźnieńskiego jako kościelnego opiekuna i promotora misji¹⁰. Rok 1210, oprócz interwencji zbrojnej w Prusach króla duńskiego Waldemara i wymienionej wyżej bulli, jest zbieżny z ustaleniami badaczy co do daty nadania Chrystianowi grodu w Zantyrze (dzisiejsza Biała Góra – obecnie prowadzone są tam badania archeologiczne¹¹) i okolicznych dóbr, choć zanim ci zainstalowali tam swój konwent minąć musiało nieco czasu¹².

Wracając jednak do bulli z 1210 r., to zastanawiający jest brak w niej wzmianki o Gotfrydzie. Być może Gotfryd nagle zmarł, choć bardziej prawdopodobne wydaje się, że nastąpiło tu przeniesienie misji na innych braci, by uczynić zadość decyzjom kapituły i odsunąć od działań ewangelizacyjnych w Prusach cystersów łeknenskich związanych z księciem Władysławem Laskonogim, skłóconym z arcybiskupem gnieźnieńskim, na rzecz Chrystiana – pochodzącego być może z cysterskiego klasztoru w Oliwie, gdzie miał być według Simona Grunau opatem, ale też związanego z dworem duńskim oraz gdańsko-pomorskim księciem Mściwojem I – władcami, których od 1210 r. uznać można za wyraźnych świeckich promotorów misji wśród Prusów¹³. Misja zdawała się cieszyć dość dużym zainteresowaniem także wśród mnichów. 10 sierpnia 1212 r. ten sam papież Innocenty III, który nawoływał do wspierania Filipa i Chrystiana oraz ich współbraci, wydał kolejną bullę, w której nakazał, aby do misji przyjmowani byli tylko ci cystersi, którzy otrzymali pisemną zgodę zwierzchników zakonu, a kontrolę nad naborem przyznano metropolicie gnieźnieńskiemu¹⁴. Ponadto papież w wydanym trzy dni później piśmie nawoływał bliżej nieokreślonych książąt

¹⁰ PrU, Bd. I/1, nr 5, s. 4.

¹¹ A. Pluskowski, Z. Sawicki, L.-M. Shillito, M. Badura, D. Makowiecki, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, A. Brown, *Biała Góra: the forgotten colony in the medieval Pomeranian-Prussian borderlands*, *Antiquity*, vol. 88 (2014), ss. 863–882; Z. Sawicki, A. Pluskowski, A. Brown, M. Badura, D. Makowiecki, L.-M. Shillito, M. Zabilska-Kunek, K. Seetah, *Survival at the Frontier of Holy War: Political Expansion, Crusading, Environmental Exploitation and the Medieval Colonising Settlement at Biała Góra*, North Poland, *European Journal of Archaeology*, vol. 18 (2), 2015, ss. 282–311.

¹² S.M. Szacherska, *Pierwsi protektorzy biskupa Prus Chrystiana*, w: *Wieki średnie – Medium aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, ss. 129–141; M. Smoliński, op. cit., s. 40, 104 i n.

¹³ S.M. Szacherska, *Opactwo oliwskie a próba ekspansji duńskiej w Prusach*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 74 (1967), nr 4, ss. 923–944; M. Smoliński, op. cit., ss. 109–112.

¹⁴ PrU, Bd. I/1, nr 6, s. 5.

Polski i Pomorza, aby ci nie uciskali neofitów pruskich i tym samym nie zniechęcali ich do pokojowej misji prowadzonej przez misjonarzy, sam arcybiskup gnieźnieński otrzymał nawet prawo do stosowania wobec wszystkich nieposłusznych temu zaleceni kar kościelnych¹⁵. Konfrontując w tym miejscu informacje o groźbie zaangażowania zbrojnego sąsiednich władców i ich dążenia do zhołdowania nowo nawróconej ludności pruskiej z ewentualnymi planami podporządkowania jej Stolicy Apostolskiej dzięki działalności misjonarzy i utworzonego przez nią biskupstwa, to późniejsze działania Chrystiana zdają się przemawiać za tą drugą ewentualnością. W bulli tej pobrzmiewa też konfrontacja dwóch idei misyjnych – pokojowej, promowanej przez papieża, której podejmował się Chrystian wraz z cystersami, i krucjatowej, do której zapewne skłaniali się polscy książęta¹⁶. Na nieszczęście dla misjonarzy, a w dalszej konsekwencji samych Prusów, pierwsza idea zaczynała się chwiać. Truizmem jest mówienie o tym, że tylko nieliczni z pogan w Prusach poddawali się pod jarzmo chrześcijaństwa. Pokazywały to wcześniejsze misje Wojciecha i Brunona. Pokazywać to może *passus* z bulli papieskiej z 1206 r., mówiący o uwięzieniu misjonarzy z Łekna, konfratrów Gotfryda, których miał on uwolnić, a także pośrednio też informacja o „grobie św. Wojciecha” – być może miejscu pochówku jakiegoś misjonarza. O tym, że misja Chrystiana napotykała na szereg kłopotów świadczy późniejsza śmierć Filipa, towarzysza Chrystiana, a także wydarzenia o których jeszcze dalej będzie tu mowa.

Kierowana z Zantyra misja chrystianizacyjna objęła w dużym stopniu prawy brzeg Wisły, czyli obszar zachodniej i południowej Pomezanii, część Pogezanii oraz obszar, co do którego mamy tu całkowitą pewność, ziemię Lubawską. Dowodzą tego dwie bulle papieża Innocentego III wydane na Lateranie 18 lutego 1216 r., w których mowa jest o tym, że dwaj Prusowie: Survabuno z Ziemi Lubawskiej (*terra Lubovia*) oraz Warpoda z Ziemi Lanzania (*terra Lausania*) nawróceni zostali już wcześniej przez Chrystiana i przybyli do Rzymu w celu przyjęcia chrztu (być może odbył się on 6 stycznia). Obaj przyjęli też chrześcijańskie imiona Paweł i Filip¹⁷. Z treści bull dowiadujemy się, że owi dwaj Prusowie byli najpewniej reprezentantami szerszej grupy neofitów. W dokumencie mowa bowiem jest o tym, że oni oraz ich współtowarzysze (*consortes*) przekazali pod opiekę Stolicy Apostolskiej swoje ziemie, co najpewniej nastąpiło po wspólnej

¹⁵ PrU, Bd. I/1, nr 7, s. 6.

¹⁶ M. Gładysz, *Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII wieku*, Warszawa 2012, ss. 173–177; idem, *The Forgotten Crusaders. Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Leiden 2012, ss. 179–183; M. Ščavinskas, *Kryžius ir kalavijas. Krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais*, Vilnius 2012.

¹⁷ PrU, Bd. I/1, nr 9–10, ss. 7–8.

naradzie – bez wątpienia już w roku 1215 – a owi współtowarzysze byli bezpośrednimi świadkami zaprzysiężenia układów z Chrystianem, jako reprezentantem Stolicy Apostolskiej, gwarantami zaś umów byli obecni w Rzymie Survabuno – Paweł i Warpoda – Filip. Te dwa ciekawe dokumenty pokazują starania o uniezależnianie się misji biskupa Chrystiana od władzy świeckich książąt, z drugiej strony wskazują nie na jednostkowe przyjmowanie chrztu przez pojedynczych nobilów, ale na fakt, że decyzje te obejmować mogły całe grupy mieszkańców danej ziemi, po wcześniejszej zgodzie zgromadzenia.

Dwie bulle też dosłownie pozwalają określić geografię działań misjonarzy, a przynajmniej w jednym przypadku bez jakichkolwiek kontrowersji wskazać, że wspomniana *terra Lubavia* to okolice Lubawy, być może z główną siedzibą w Lubawie, choć prowadzone dotąd wykopaliska na zamku biskupów chełmińskich w Lubawie nie potwierdziły obecności w tym miejscu pruskiej warowni. Gustav Lieck w swojej książce o Lubawie wspominał także o innym grodzisku, znajdującym się na zachód od miasta, miejscu obecnie trudnym do zweryfikowania, gdyż już w latach osiemdziesiątych XIX w. było ono niemalże w całości zniszczone¹⁸. Z działalnością Chrystiana w okolicy Lubawy łączy się także zapis w relacji z wizytacji biskupiej z 1672 r. o tym, że dawniej w pobliżu Lubawy znajdował się święty gaj, w którym Prusowie oddawali się różnym pogańskim praktykom, co zakończyło dopiero przyjęcie chrztu z rąk Chrystiana przez możnego Survabuno około (jak czytamy) 1214 r. Ta późniejsza tradycja miejsca kultowego łączy się z lokacją na podbratiańskich Łąkach kaplicy. Podobna legenda wiąże Chrystiana także ze znajdującym się przy Lubawie sanktuarium maryjnym w Lipach¹⁹. W niedalekiej Prątnicy natrafiamy także na ślad, który wiązać można z jakimś miejscem pogańskim. Otóż w podmurówce czternastowiecznego kościoła znajduje się wmurowany posąg kamienny (pruskiej baby) być może świadka dawnych kultów²⁰. Nieco więcej problemów stwarzało umiejscowienie Lauzanii/Lanzanii. Zasadniczo wskazywano na kilka lokalizacji. Od czasów Johanna Viogeta najczęściej wspomina się o znanej z późniejszych źródeł ziemi *Lansania* nad Zalewem Wiślanym²¹. Wskazywano też na położony na styku Pomezanii i ziemi chełmińskiej Łasin (1314: *Lansin*)²² oraz Łąck w oko-

¹⁸ G. Liek, op. cit., s. 13.

¹⁹ Ibidem, ss. 29–30; J. Fankidejski, *Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, ss. 20–22.

²⁰ S. Szczepański, „Baba pruska” z Prątnicy. Kamienny świadek triumfu chrześcijaństwa, *Echa Przeszłości*, t. 5, 2004, ss. 25–31.

²¹ J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1, Königsberg 1827, ss. 440–441.

²² L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren in culturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Special-Geographie*, Danzig 1878, s. 187.

licy Lidzbarka Welskiego, który byłby centrum małej ziemi Filipa (Warpody) sąsiadującej z ziemią lubawską²³. Ziemi *Lansania*, w bezpośredniej okolicy Lubawy, poszukiwał za niektórymi badaczami Gustav Liek, wskazując na wieś Łążyn – dawne *Lansen*²⁴. Opierał się nie tylko na podobieństwie nazwy, ale też łączył z nią fakt istnienia przy wsi pozostałości grodu oraz odkrycia skarbu wczesnośredniowiecznych srebrnych monet (łącznie 1738) i ozdób. O ile gród (Zwiniarz), jak wykazały badania archeologiczne, funkcjonował dość krótko – mniej więcej w końcu XII i początku XIII stulecia, a jego zniszczenia rzeczywiście wiązać można z zajęciem tych terenów przez Prusów z plemienia Sasinów²⁵ – to już skarb datować należy na okres nieco wcześniejszy, na pierwszą połowę XII w., po 1135 r.²⁶ Jakkolwiek atrakcyjne by nie były przytoczone propozycje, to chyba z wszystkich najbardziej ugruntowana źródłowo jest jednak ta, która łączy ziemię Lausanii/Lansanii (potwierdzając częściowo to, co proponował Voigt) z obszarem położonym nad Zalewem Wiślanym, gdzie w szeregu źródeł średniowiecznych napotykaemy na warmińską ziemię *Lansania*, zapisywaną w różnych formach jak: *Lanlania*, *Landesen*²⁷.

Sukcesy biskupa Chrystiana zaczęły jednak w ciągu następnych lat, a nawet już chyba kolejnych miesięcy 1216 r., zderzać się z trudnościami, które sprawiali stroniący od Ewangelii Prusowie. W kolejnych listach wysyłanych z Rzymu zachęcano ksiąząt i możnych, by ci nie skąpili datków i nadań dla Chrystiana, gdyż on sam, oraz jego bracia, żyjąc w ubóstwie nie będą w stanie przekonać pogan do przyjęcia wiary, skoro ci zauważą, że Bóg chrześcijan jest Bogiem ubogich, w przeciwieństwie do ich bóstw, które obdarzają ich, jak sami wierzą, powodzeniem i dostatkiem. Ponadto cystersi potrzebowali środków, by móc wykupywać dzieci skazane przez swych rodaków na śmierć, a które odpowiednio przysposobione miały (jak dowodzą bulle z 15 maja i 15 czerwca 1218 r.) odgrywać ważną rolę w tworzeniu lokalnej społeczności chrześcijańskiej. Chrystian bowiem utworzyć miał nawet specjalną szkołę dla pruskich chłopców (*schola Prutenorum*), którzy pomagać mu mieli w przyszłości w ewangelizacji współziomków²⁸. Rzecz jasna bez znajomości języka pruskiego starania te nie odniosłyby skutku.

²³ C.P. Woelky, *Der Katalog der Bischöfe von Culm*, Braunsberg 1878, s. 29.

²⁴ G. Liek, op. cit., s. 33.

²⁵ K. Grążawski, *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII–XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa*, Olsztyn 2009, ss. 175–177; idem, *Ziemia lubawska we wczesnym średniowieczu (od VIII do pierwszej połowy XIII wieku)*, w: *Lubawa. Dzieje miasta i regionu*, red. K. Grążawski, Lubawa 2016, s. 70.

²⁶ M. Bogucki, P. Ilich, D. Malarczyk, J. Piniński, M. Kulesza, T. Nowakiewicz T., *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Ermland und Masuren*, w: *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar V*, red. M. Bogucki, P. Ilich, S. Suchodolski, Warszawa 2016, nr 23.

²⁷ Więcej na ten temat: J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r.*, s. 144; G. Białuński, *O zasiedleniu ziemi lubawskiej w średniowieczu*, *Pruthenia*, t. 4, 2009, ss. 289–320.

²⁸ PrU, Bd. I/1, nr.23–24, s. 17; nr 29, ss. 20–21.

Sami cystersi musieli znać zatem choćby podstawy mowy Prusów, z pewnością angażowali też tłumaczy; choć nie wiadomo, czy próbowali dokonać tego, czego miał podjąć się kilka lat później legat na Prusy Wilhelm z Modeny, który według Alberyka de Trois Fontaines zainicjował przetłumaczenie gramatyki łacińskiej na język pruski²⁹.

Obok działalności typowo dobroczynnej i prób pozyskiwania Prusów Ewangelią niewykluczone, że Chrystian i prowadzeni przez niego neofici wdrażać mogli zgodnie bardziej radykalne metody walki z pogaństwem, połączone z przymuszaniem opornych do przyjęcia nowej wiary oraz niszczeniem dawnych miejsc kultu, co wzbudzało rosnący opór ze strony niechętnych chrześcijaństwu mieszkańców kraju. Być może do niechęci wobec chrześcijan dochodziły także próby zajmowania terenów pruskich przez książąt polskich. Echa rosnących problemów Chrystiana pobrzmiwają w bulli wydanej 3 marca 1217 r., w której nowy papież Honoriusz III, z uwagi na to, że doszły do niego słuchy, iż „ochrzczonych z Prus dotyka nieustannie dzikość pogan”, zezwolił biskupowi Chrystianowi na zaciąg wojsk w celu obrony wiernych Prusów przed agresją ze strony ich pogańskich sąsiadów³⁰. Wojska skierowane przeciwko poganom traktować można jako wojska „krzyżowe” – gdyż Chrystian otrzymał w tym celu przywilej *crucis signaculo insigniere*, zaś uczestnicy walk w Prusach otrzymali od papieża odpusty krucjatowe, analogicznie do lewantyńskich. Niebawem też sam papież kolejną bullą zrównał wyprawy do Prus w celu obrony dzieła Chrystiana z krucjatami lewantyńskimi, wzywając do uczestnictwa w pomocy tych z książąt sąsiadujących z Prusami, którzy złożyli śluby uczestnictwa w wyprawie przeciwko saracenom w Ziemi Świętej. Wyprawy do Prus, jak nakazywał papież, trwać miały przez kolejne trzy lata i nie mogły dotyczyć ziem, na których zamieszkiwali ochrzczeni już Prusowie.

Nie wiadomo, jakie sukcesy osiągnęli wówczas chrześcijanie w Prusach i jak potoczyła się rekrutacja rycerstwa przez Chrystiana. Wydaje się, zgodnie z poglądem Mikołaja Gładysza, że raczej oddźwięk był niewielki. Być może zaniepokojony sytuacją biskup Prus osobiście udał się do Rzymu i tym samym wyjednał w Stolicy Apostolskiej znacznie bardziej stanowcze kroki w celu zbrojnego wsparcia jego misji³¹. W bullach z maja i czerwca 1218 r., w których znajdujemy wezwania papieskie do uczestnictwa w wyprawach krzyżowych do Prus wszystkich tych, którzy nie mogą wesprzeć krucjaty lewantyńskiej, pobrzmiwają też opisy prześladowań, z jakimi spotykać się mieli ochrzczeni Prusowie. Papież,

²⁹ *Chronicon Albericus*, s. 241; I. Fonnesberg-Schmidt, *Papieże i krucjaty bałtyckie 1147–1254*, Warszawa 2009, s. 171.

³⁰ PrU, Bd.I/1, nr 15, s. 11.

³¹ M. Gładysz, *Zapomniani krzyżowcy*, s. 178–182.

zapewne poinformowany przez Chrystiana, opisuje ofiary, które mieli składać swym bogom pogańscy Prusowie z pojmanyh jeńców chrześcijańskich, zabijając ich, maczali swoją broń w ich krwi wierząc, że przyniesie im to powodzenie w bitwach³².

Wyprawy zbrojne, szumnie zwane krucjatami, nie przynosiły większych efektów, nawet mimo przekazywanych przez książąt polskich (Władysława Odonica i Konrada Mazowieckiego) donacji na rzecz zakonu. Chrystian zatem postanowił powołać stałą obronę ziem, korzystając z doświadczenia inflanckiego i tym samym podjął próby usadowienia zakonu rycerskiego – zbrojnego ramienia misji. W 1228 r. na otrzymanych przez księcia Konrada i biskupa płockiego dobrach wokół Dobrzynia osiadło 15 rycerzy niemieckich sprowadzonych w celu obrony nowo ochrzczonych, którzy przyjęli nazwę Braci Chrystusowych w Prusach, zwanych krótko „dobrzyńcami”. Jednak ich rola w obronie misji pruskiej była marginalna, co ostatecznie wpłynęło na zainteresowanie się, w pierw Konrada Mazowieckiego, a z oporem także i Chrystiana, Krzyżakami. Na mocy szeregu porozumień Chrystian doszedł z Zakonem Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie do konsensusu, ustępując im część swych posiadłości w ziemi chełmińskiej w zamian za obronę przed poganami. Natomiast ziemie zdobyte w wyniku podboju pozostałej części Prus miały zostać podzielone z korzyścią dla Chrystiana i papieża. Kiedy jednak Chrystian dostał się około 1233 r. do niewoli pruskich Sambów, umowa, z uwagi na niepewny los biskupa Prus oraz podejrzenie o jego śmierci, uznana została za niewiążącą. W 1234 r. zakon krzyżacki zyskał z rąk papieża Grzegorza IX nadanie zdobytych ziem, w 1235 r. do Krzyżaków przyłączyli się bracia rycerze z Dobrzynia, a w 1236 r., z polecenia papieskiego, rozpoczęto pracę nad podziałem Prus na diecezję pomijając w ich obsadzie cystersów, stawiając na dominikanów, Krzyżacy też zajęli biskupi Zantyr.

Kiedy w 1238 r. Chrystian powrócił z niewoli, próbował odzyskać swoją pozycję, jednakże w obliczu sukcesów wojskowych i propagandowych zakonu krzyżackiego otrzymał jedynie możliwość objęcia diecezji chełmińskiej. Połowicznym sukcesem zakończyć się miały próby interwencji u papieża w Lyonie jego współbraci, wykorzystujących czasowy konflikt papieża z Krzyżakami oraz kłopoty tychże w otwartej już wojnie z pomorskim księciem Świętopełkiem, Chrystian udał się do kurii papieskiej z delegacją pomorsko-pruską. Prusowie w 1242 r. wraz z Pomorzanami uczestniczyli w otwartej wojnie przeciwko Krzyżakom. Była to jak się zdaje ostatnia ważna dla Prusów misja Chrystiana. Zmarł w 1245 r. nie doczekawszy się realizacji swoich zamierzeń odzyskania przewodniej

³² PrU, Bd. I/1, nr 29, s. 20.

roli w Prusach. Można się jednak domyślać, że w Lyonie złożył przed papieżem Innocentym IV, mając już ponad 70 lat, świadectwo, biorąc w obronę zbuntowanych Prusów, co ostatecznie też wpłynęło na zawarcie w 1249 r. ugody między nimi a zakonem krzyżackim³³. Niewątpliwie to Chrystian, widząc do czego doprowadzają mieczem rycerze z czarnymi krzyżami na płaszczach, jako pierwszy wiarygodny świadek powiedział papieżowi, co później ujął legat Opizon z Mezzano w preambule traktatu dzierzgońskiego z 1249 r., jakoby neofici (z Pomezanii, Warmii i Natangii) „twierdzili, że uzyskali zapewnienie od papieża Innocentego III, Honoriusza III i Grzegorza IX, biskupów rzymskich a zarazem poprzedników naszego Ojca Świętego, papieża Innocentego IV [...] że, skoro zostali wezwani do wolności dzieci Bożych, na nowo zrodzeni z wody i Ducha Świętego, stali się poddanymi jedynie Chrystusa i są zobowiązani do posłuszeństwa tylko Kościołowi Rzymskiemu. Wspomniani jednak bracia [krzyżacy] występując przeciw tego rodzaju zapewnieniu, cały czas tak uciskali owych neofitów ciężkimi pracami, iż nasiedni poganie, słysząc o ich trudnościach, bali się przyjąć na siebie słodkie jarzmo Pańskie”. Fragment ten jakże bardzo pasuje do bull papieskich z lat 1216–1218, i traktować go można jako dyplomatyczny testament pierwszego biskupa Prus Chrystiana.

Seweryn Szczepański, *Christian – Bischof von Preußen und sein Werk im Kontext der Christianisierungsmision der Zisterzienser*

Zusammenfassung

Der Beitrag befasst sich mit der Rolle des Bischofs Christian bei der Evangelisierung der Prußen. Christian war Zisterzienser, der die 1207 begonnene Mission der Prußenbekehrung zum Christentum in Pomesanien, Warmien und im Löbauer Land fortsetzte. Als Bischof Prußenlandes realisierte Christian im Einvernehmen mit pommernschen Fürsten und dem dänischen König Waldemar II. die Politik der Friedensmission. Es ist nicht ausgeschlossen, dass er dem Heiligen Stuhl die Gebiete unterordnen wollte, wo er Erfolg hatte. Der Beweis für die Huldigung, die dem Papst von prußischen Gebieten, terra Lubavia und terra Lansania, geleistet wurde, waren zwei Bullen vom Jahr 1216, in denen sich die Vertreter dieser Gebiete in Obhut des Papstes gaben. Nach 2016 wurde die Situation immer schwieriger, denn der heidnische Teil der Prußen begann die Racheakte. Christian versuchte mit Hilfe des Papstes die Kreuzfahrten gegen die Prußen zu organisieren. In einigen Heerzügen wurden die zu erwartenden Resultate jedoch nicht erreicht. Erst nach der Ankunft des Deutschen Ordens, der die Gefangenschaft Christians bei den Prußen im Samland als Vorwand nutzte, kam es zu sukzessiver Eroberung der heidnischen Gebiete. Nach der Rückkehr aus der Gefangenschaft versuchte Christian, sich den Kriegshandlungen der Ordensritter zu widersetzen, indem er sich für den pommernschen Fürsten Swentopolk aussprach, der gegen sie kämpfte und den Aufstand der Prußen in den Jahren 1242–1249 unterstützte.

Übersetzt von Alina Kuzborska

³³ E. Rozenkranz, *Wojna piętnastoletnia. Pomorze Gdańskie w wojnie z zakonem krzyżackim w latach 1238–1253*, Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Prace Pomorzoznawcze, R. X (1967), nr 15, ss. 217–218.

Seweryn Szczepański, *Christian – the Bishop of Prussia and his activities in the context of the Cistercian mission*

Summary

This article describes the role of Bishop Christian in the evangelization of the Prussians. Christian – a Cistercian monk continued his mission of converting Prussia to Christianity from Pomezania, Warmia and Lubawa, which began in 1207. Christian as Bishop of Prussia in agreement with the Pomeranian princes and Danish king Valdemar II pursued the policy of a peaceful mission, and it is also possible that he tried to subjugate the lands where he succeeded to the Holy See. Proof of the tribute paid to the Pope by the Prussian lands - terra Lubavia and terra Lansania, is provided by two bulls of 1216, in which the representatives of these lands after a prior agreement give themselves over to the care of the papacy. After 1216 the situation became increasingly difficult. There was a retaliatory action against the pagan regions of Prussia. Christian tried to organize with the Pope a crusade against the Prussians. Despite several military expeditions, they did not achieve much success. It was only after the arrival of the Teutonic Order who used Christian's abduction and imprisonment by Prussian Sambians that the lands of the pagans were successfully conquered. After being freed, Christian tried to oppose the actions of the knights of the Teutonic Order, siding with the duke of Pomerania Swietopek who was fighting against them and supporting the Prussian uprising of 1242–1249.

Translated by *Aleksander Pluskowski*

dr Seweryn Szczepański
Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie
seweryn.szczepanski@op.pl

Bibliografia

Źródła

Preussisches Urkundenbuch

1882. *Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, Bd I/1, hrsg. von R. Philippi, C.B. Woelky, Königsberg.

Scriptores rerum Prussicarum

1861. *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig.

Literatura

Białyński G.

2009. *O zasiedleniu ziemi lubawskiej w średniowieczu*, Pruthenia, t. 4, ss. 289–320.

Biskup M., Labuda G.

1986. *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-Społeczeństwo-Państwo-Ideologia*, Gdańsk.

Bogucki M., Ilisch P., Malarczyk D., Piniński J., Kulesza M., Nowakiewicz T.

2016. *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Ermland und Masuren*, w: *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar V*, red. M. Bogucki, P. Ilisch, S. Suchodolski, Warszawa.

Fankidejski J.

1880. *Obrazy cudowne i miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin.

Fonnesberg-Schmidt I.

2009. *Papieże i krucjaty bałtyckie 1147–1254*, Warszawa.

Forstreuter K.

1960. *Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/6*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr., Bd. 9, Würzburg, ss. 9–31.

Gładysz M.

2012. *Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII wieku*, Warszawa.

2012. *The Forgotten Crusaders. Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Leiden.

Grażawski K.

2009. *Ziemia Lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII–XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa*, Olsztyn.

2016. *Ziemia lubawska we wczesnym średniowieczu (od VIII do pierwszej połowy XIII wieku)*, w: *Lubawa. Dzieje miasta i regionu*, red. K. Grażawski, Lubawa.

Liek G.

1892. *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau*, Marienwerder.

Pluskowski A., Sawicki Z., Shillito L.-M., Badura M., Makowiecki D., Zabilska-Kunek M., Seetah K., Brown A.

2014. *Biała Góra: the forgotten colony in the medieval Pomeranian-Prussian borderlands*, *Antiquity*, vol. 88, ss. 863–882.

Powierski J.

1965. *Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do początku XIV wieku (część 1)*, *Zapiski Historyczne*, t. 30, z. 2, ss. 7–33.

1968. *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R. 74, z. 1, Toruń.

1968. *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Santyry*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2, ss. 239–261.

1992. *Chrystian (zm. 1245)*, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1, Gdańsk, ss. 214–216.

1998. *Legenda pomezkańska o śmierci św. Wojciecha*, w: *Środkowoeuropejskie dziedzictwo świętego Wojciecha. Międzynarodowa konferencja naukowa*, red. A. Barciak, W. Korzeniowska, A. Kunisz, J. Szydłowski, Katowice, ss. 121–188.

2000. *Aspekty terytorialne cysterskiej misji w Prusach*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. A.M. Wyrwa i J. Dobosz, Poznań, ss. 251–270.

Radziwiński A.

2006. *Kościół w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach 1243–1525: organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo, wierni*, Malbork.

Rozenkranz E.

1967. *Wojna piętnastoletnia. Pomorze Gdańskie w wojnie z Zakonem Krzyżackim w latach 1238–1253*, *Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Prace Pomoroznawcze*, R. X, nr 15, ss. 202–238.

Sawicki Z., Pluskowski A., Brown A., Badura M., Makowiecki D., Shillito L.-M., Zabilska-Kunek M., Seetah K.

2015. *Survival at the Frontier of Holy War: Political Expansion, Crusading, Environmental Exploitation and the Medieval Colonising Settlement at Biała Góra*, *North Poland, European Journal of Archaeology*, vol. 18 (2), ss. 282–311.

Smoliński M.

2000. *Polityka zachodnia księcia gdańsko-pomorskiego Świętopelka*, Gdańsk.

Szacherska S. M.

1962. *Pierwsi protektorzy biskupa Prus Chrystiana*, w: *Wiek średni – Medium aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa, ss. 129–141.

1967. *Opactwo oliwskie a próba ekspansji duńskiej w Prusach*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 74, nr 4, ss. 923–944.

Szczepański S.

2004. „Baba pruska” z Prątnicy. Kamienny świadek triumfu chrześcijaństwa, *Echa Przeszłości*, t. 5, ss. 25–31.

2013. *Chomor Sancti Adalberti a możliwości lokalizacji terenowej wybranych kościołów Pomezanii*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 1, ss. 19–45.

2015. *Traktat dzierzgoński (1249 r.) a początki organizacji parafialnej w Pomezanii*, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup, A. Radziwiński, Toruń, ss. 273–295.

2016. *Pomezania pruska. Dzieje osadnictwa w XIII–XV wieku*, Olsztyn.

Ščavinskas M.

2012. *Kryžius ir kalavijas. Krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais*, Vilnius.

Voigt J.

1827. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1, Königsberg.

Weber L.

1878. *Preussen vor 500 Jahren in culturhistorischer, statistischer und militarischer Beziehung nebst Special-Geographie*, Danzig.

Woelky C. P.

1878. *Der Katalog der Bischöfe von Culm*, Braunsberg.

Wyrwa Andrzej W.

2002. *Bischof Christian und seine nicht verwirklichte Stiftung in Preußen*, *Analecta Cisterciensia*, t. 54, z. 1–2, ss. 245–269.

2002. *Biskup Chrystian i jego próba fundacji klasztoru cysterskiego w Prusach*, w: *Pelplin – 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego*, Pelplin–Tczew, ss. 303–330.

Zonenberg S.

2009. *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz.